

اطلس زبانی، گویش سنجی و مستندسازی زبان

آتوسا رستم‌بیک تفرشی

اطلس زبانی

گویش سنجی

مستندسازی زبان

زبان‌های دوخطر

فاصله گویشی

گویش‌شناسی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

به نام پروردگار مکی

اطلس زبانی، گویش سنجی و مستندسازی زبان

آتوسا رستم‌بیک تفرشی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران ۱۴۰۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۳۱۷۱۹۲

اطلس زبانی، گویش‌سنجی و مستندسازی زبان

مؤلف: آتوسا رستم‌بیک تفرشی

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سیدمحمدحسین محمدی

ویراستار و صفحه‌آرا: مهدیه دین‌پناه

مسئول فنی: عرفان بهار دوست

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: سفیر اردهال

قیمت: ۶۱۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: رستم‌بیک تفرشی، آتوسا، ۱۳۵۷ -

عنوان و نام پدیدآور: اطلس زبانی، گویش‌سنجی و مستندسازی زبان/ آتوسا رستم‌بیک تفرشی؛ ویراستار و صفحه‌آرا مهدیه دین‌پناه.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهری: ۲۷۷ ص: نقشه، جدول؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.

شابک: 978-622-7689-17-4

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: گویش‌شناسی

Dialectology: موضوع:

موضوع: زبان‌شناسی

Linguistics: موضوع:

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

Institute for Humanities and Cultural Studies: شناسه افزوده:

رده بندی کنگره: PIR۳۲۲۱

رده بندی دیویی: ۹۴۴

شماره کتابشناسی ملی: ۷۷۲۹۳۹۱

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیا

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
	فصل اول / روش‌شناسی اطلس‌های زبانی
۱۷	۱.۱ مقدمه
۲۳	۲.۱ از نقشه‌نگاری تا اطلس‌های زبانی
۳۳	۳.۱ اطلس‌های زبانی
۳۶	۴.۱ پیشگامان تهیه اطلس زبانی
۳۷	۱.۴.۱ ونکر
۳۹	۲.۴.۱ ژیلیرون
۴۰	۳.۴.۱ پژوهشگران بعد از ونکر و ژیلیرون
۴۳	۵.۱ روش‌شناسی تهیه اطلس‌های زبانی
۵۵	۱.۵.۱ نقشه‌های پایه
۵۶	۲.۵.۱ روش‌های کیفی نقشه‌نگاری
۶۵	۳.۵.۱ روش‌های کمی نقشه‌کشی
۶۷	۴.۵.۱ اطلس‌های زبانی رایانه‌ای
۷۳	۵.۵.۱ فنون تدوین نقشه‌های گویشی
۸۰	۶.۱ چشم‌انداز
۸۳	فهرست منابع

فصل دوم / گویش سنجی: فاصله سنجی گویشی

- ۹۹ ۱.۲ مقدمه
- ۱۰۰ ۲.۲ گویش سنجی: اندازه گیری فاصله های گویشی
- ۱۰۳ ۳.۲ روش های طبقه بندی گویش ها
- ۱۰۴ ۲.۳.۱ روش جغرافیایی ساختاری
- ۱۰۶ ۲.۳.۲ آزمایش های ادراکی
- ۱۰۶ ۲.۳.۳ پیش گامان روش های گویش سنجی
- ۱۰۸ ۲.۳.۴ روش های آماری و رایانه ای در گویش سنجی
- ۱۲۷ ۴.۲ نمایش فاصله های گویشی و نقشه نگاری
- ۱۲۷ ۱.۴.۲ خوشه بندی
- ۱۳۰ ۲.۴.۲ روش مرکز ثقل
- ۱۳۱ ۳.۴.۲ دندروگرام
- ۱۳۱ ۴.۴.۲ نقشه های کوهون
- ۱۳۳ ۵.۴.۲ نقشه های کروپلت
- ۱۳۴ ۶.۴.۲ نقشه های اینترپوینت
- ۱۳۵ ۷.۴.۲ نقشه های پرتویی
- ۱۳۷ ۸.۴.۲ نقشه های پیوستاری
- ۱۳۹ ۹.۴.۲ نقشه های خوشه ای
- ۱۴۱ ۱۰.۴.۲ دیاگرام های شبکه ای
- ۱۴۳ ۵.۲ بررسی الگوی تنوع زبانی با استفاده از روش های گویش سنجی
- ۱۵۰ ۶.۲ معرفی چند نمونه نرم افزار
- ۱۵۰ ۱.۶.۲ گویش سنجی تجسمی
- ۱۵۲ ۲.۶.۲ راگی ال ۴
- ۱۵۴ ۳.۶.۲ دیاتک
- ۱۵۴ ۴.۶.۲ گب مپ

۱۶۸	۷.۲ چشم انداز
۱۷۲	فهرست منابع
	فصل سوم / مستندسازی زبان: فراتر از یک روش
۱۸۳	۱.۳ مقدمه
۱۸۷	۲.۳ مفاهیم کلیدی در حیطه کار میدانی
۱۸۸	۱.۲.۳ کار میدانی به منزله هنر
۱۸۹	۲.۲.۳ کار میدانی بر/ برای / با/ به وسیله / ...
۱۹۱	۳.۲.۳ کار میدانی: آری یا خیر
۱۹۳	۳.۳ رده شناسی گویشوران زبان های درخطر
۱۹۴	۱.۳.۳ گویشوران بومی فصیح
۱۹۵	۲.۳.۳ نیمه گویشوران
۱۹۶	۳.۳.۳ گویشوران پایانی (روبه مرگ)
۱۹۶	۴.۳.۳ به یادآورندگان
۱۹۶	۴.۳ ویژگی های مستندسازی زبان و پیکره زبانی مستندشده
۱۹۸	۵.۳ انواع داده
۲۰۱	۶.۳ استانداردهایی برای ارائه داده ها
۲۰۴	۷.۳ فرایندهای مستندسازی: ضبط، ایجاد فراداده و ثبت کردن
۲۰۵	۱.۷.۳ ضبط
۲۰۹	۲.۷.۳ ایجاد فراداده
۲۱۱	۳.۷.۳ ثبت کردن
۲۱۱	۴.۷.۳ پردازش مواد گردآوری شده
۲۱۴	۵.۷.۳ تحلیل و پردازش زبان شناختی
۲۱۴	۶.۷.۳ آرشیوکردن
۲۱۵	۷.۷.۳ نمایش، انتشار و توزیع
۲۱۷	۸.۳ کاربری ابزارهای دیجیتالی در مستندسازی زبان

- ۲۲۱ ۳. ۹ ابزارها و نرم افزارهای رایانه‌ای و دیجیتال
- ۲۲۱ ۳. ۹. ۱ ابزارهایی با اهداف کلی
- ۲۲۳ ۳. ۹. ۲ ابزارهای تخصصی
- ۲۲۹ ۳. ۹. ۳ زبان فارسی و پردازش متن
- ۲۳۳ ۳. ۱۰ عامل انسانی در پژوهش میدانی
- ۲۳۴ ۳. ۱۰. ۱ اسکان در میدان پژوهش
- ۲۳۵ ۳. ۱۰. ۲ سلامتی
- ۲۳۷ ۳. ۱۰. ۳ فرزندان
- ۲۳۷ ۳. ۱۰. ۴ جنسیت
- ۲۳۸ ۳. ۱۰. ۵ اصول اخلاقی حرفه‌ای و شخصی
- ۲۳۹ ۳. ۱۰. ۶ پول
- ۲۳۹ ۳. ۱۱ چشم انداز
- ۲۴۲ فهرست منابع
- ۲۴۷ واژه‌نامه فارسی به انگلیسی
- ۲۶۳ واژه‌نامه انگلیسی به فارسی

فهرست جدول‌ها و شکل‌ها

- جدول ۱.۲ نمونه‌ای از روش فراوانی آوا ۱۱۶
- جدول ۲.۲ الگوریتم همینگ برای اندازه‌گیری تنوع نحوی در گویش‌ها ۱۴۹
- جدول ۳.۲ نمونه‌ای از جدول مطابقت ردیفی و محاسبه فاصله تلفظ «جورجیا» در سه جایگاه مورد بررسی برگرفته از نربون و همکاران (۲۰۱۱) ۱۶۲
- جدول ۱.۳ بازنمود درختی یک نمونه IGT ۲۰۳
- جدول ۲.۳ انواع فرمت‌های داده در نرم‌افزارهای تحلیل و پردازش زبان‌شناختی ۲۱۴
- جدول ۳.۳ طرح مقدماتی مستندسازی یک زبان ۲۱۶
- شکل ۱.۱ لوح پویتی‌نگریا (نسخه بازمانده از قرن ۱۳ میلادی، وین، اتریش، کتابخانه ملی اتریش) ۲۴
- شکل ۲.۱ نقشه ژم‌وگ (راهی به سوی رم) ۲۵
- شکل ۳.۱ نقشه ژیلیرون (۱۹۱۸) از تنوع واژه «زنبور» در فرانسه و کشورهای هم‌جوار آن ۳۱
- شکل ۴.۱ مرز هم‌گویی KIND و CHILD در اطلس زبان آلمانی، ۱۹۲۹ ۴۶
- شکل ۵.۱ نقشه متمرکز بر ناحیه ضمیر «تو» برگرفته از ونکر، ۱۸۸۶، در نوپ و همکاران ۱۹۸۲
- شکل ۶.۱ اطلس زبانی گویای ناحیه آلپ (۱۹۹۹). تلفظ <C> پیش از <A> در واژه CABALLU به معنای «اسب» ۵۱
- شکل ۷.۱ نقشه‌های متنی مکانی در اطلس گویشی فریسی ۵۸
- شکل ۸.۱ انگلیسی (آمریکایی) معیار برای نظام ارجاع در «اطلس واژگانی آلمانی پنیسلوانیایی» ۵۹

شکل ۹.۱ نقشه نمادی مکانی: از اطلس زبانی آلمان کوچک برای واژه FEST به معنی «خواب»
۶۰

شکل ۱۰.۱ نقشه زبانی مقوله دستوری جنسیت در زبان های دنیا
۶۴

شکل ۱۱.۱ نقشه پاسخ ها به SNAKE DOCTOR در لمسس LAMSAS، تارنمای LAP ۷۰
۷۰

شکل ۱۲.۱ نقشه نقطه نمادی سیاه-سفید FÜR و ZUM
۷۲

شکل ۱۳.۱ چند ضلعی های ورنوی FÜR (قرمز) و ZUM (آبی)
۷۲

شکل ۱۴.۱ مصورسازی سه بعدی FÜR (قرمز) و ZUM (آبی)
۷۳

شکل ۱۵.۱ نقشه نقطه-نمادی (واژه های "BILLY GOATS" در گویش های کوه های کارپات)
۷۴

شکل ۱۶.۱ نقشه نقطه-متنی (گونه های مختلف "OIL LAMP" در گویش های ایتالیایی جنوبی)
۷۵

شکل ۱۷.۱ نقشه مرز هم گویشی (گونه های مختلف "HUNGRY" در گویش های انگلیس)
۷۶

شکل ۱۸.۱ نقشه خطوط جهت دار (حرکت گونه های مختلف خوشه هم خوانی میان واکه های HS/SS/KS- در آلمان)
۷۷

شکل ۱۹.۱ نقشه ناحیه ای کیفی (چند زبانگی در دره آنوستا)
۷۹

شکل ۲۰.۱ نقشه سطح (تنوع های تلفظی زبان هلندی میانه در منشورهای قرن چهاردهم میلادی)
۸۰

شکل ۱.۲ نمونه ای از نقشه کوهن مبتنی بر فاصله های لونیستاین.
۱۳۲

شکل ۲.۲ نمونه ای از نقشه کروپلت بر مبنای ۱۶۸۷ نقشه عملیاتی در AL
۱۳۳

شکل ۳.۲ نقشه اینترپونت
۱۳۵

شکل ۴.۲ نمونه ای از نقشه پرتویی بر مبنای فاصله ساخت واژی-نحوی.
۱۳۶

شکل ۵.۲ نمونه ای از نقشه پرتویی که میزان نزدیکی بین جایگاه های مختلف را بر مبنای فاصله آوایی نشان می دهد.
۱۳۷

شکل ۶.۲ نقشه پیوستاری
۱۳۹

- شکل ۷.۲ تحلیل خوشه‌ای تلفیقی سلسله‌مراتبی (روش وارد). تصویر چپ:
دندروگرام؛ تصویر راست: نقشه خوشه‌ای ۱۴۰
- شکل ۸.۲ بازنمایی شبکه‌ای فاصله‌های ساخت‌واژی-نحوی؛ رنگ‌ها نشان‌دهنده ناحیه‌های گویشی اولیه هستند. ۱۴۳
- شکل ۹.۲ نمودار اندازه‌گیری مقوله‌ای فاصله‌ی واژگانی سگای (۱۹۷۱) ۱۴۴
- شکل ۱۰.۲ تصویری از فضای نرم‌افزار گویش سنجی تجسمی ۱۵۲
- شکل ۱۱.۲ مراحل استفاده از نرم‌افزار راگ‌ال ۴ ۱۵۳
- شکل ۱۲.۲ نقشه سه بعدی محصول مقیاس چندوجهی ۱۶۴
- شکل ۱۳.۲ نمایش تحلیل خوشه‌ای به وسیله دندروگرام ۱۶۵
- شکل ۱۴.۲ نمایش طبقه‌بندی گویشی بر مبنای تحلیل خوشه‌ای به وسیله دندروگرام ۱۶۶
- شکل ۱۵.۲ نقشه طبقه‌بندی گویشی ۱۶۶
- شکل ۱۶.۲ نمایش خوشه‌بندی نامشخص ۱۶۷
- شکل ۱۷.۳ تعامل‌های فردی نمونه ۲۱۹

پیش‌گفتار

مطالعات گویشی در ایران سابقه‌ای طولانی دارد و حتی پیش از به رسمیت شناخته شدن و شکل‌گیری گروه‌های زبان‌شناسی و معرفی اصطلاح گویش‌شناسی، پژوهشگرانی با گرایش‌های گوناگون و با انگیزه‌های متفاوت به ثبت و توصیف گونه‌های زبانی مبادرت ورزیده بودند. این شاخه دیرپای زبان‌شناسی یکی از پویاترین و مطرح‌ترین حوزه‌های زبان‌شناسی امروز نیز است. اهمیت ثبت و نگهداری تنوع‌های زبانی در گذر زمان نه تنها کم‌رنگ نمی‌شود، بلکه از جنبه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و قوم‌شناسی فزونی می‌یابد. پیشرفت فناوری شاید در مباحث نظری رشته‌های علوم انسانی از جمله زبان‌شناسی تأثیرآنی و محسوس نداشته باشد، در گویش‌شناسی به تحول در روش‌شناسی ثبت، توصیف و تحلیل گویش‌ها انجامیده است. اطلس‌های زبانی توزیع جغرافیایی گونه‌های زبانی و تنوع‌های گویشی را به صورت دیداری نمایش می‌دهند. امروزه برای اندازه‌گیری دقیق‌تر و عینی‌تر فاصله‌های زبانی و تعیین ناحیه‌های گویشی مبتنی بر شباهت‌ها و تفاوت‌ها بین گونه‌های زبانی، از روش‌های آماری، که با نام گویش‌سنجی شناخته می‌شوند، استفاده می‌شود. از سوی دیگر، مستندسازی زبان به چگونگی ثبت علمی و نمایش داده‌های یک گونه زبانی اشاره دارد. در هر سه رویکرد داده‌های زبانی نقش مهمی ایفا می‌کنند و با دیجیتالی شدن داده‌ها و رایانه‌ای شدن محاسبات، شاهد تغییرات بنیادی روش‌شناختی در این رویکردها هستیم. هدف کتاب حاضر شرح این روش‌ها و

به تصویر درآوردن پیشرفت‌هایی است که در حوزه‌های تهیهٔ اطلس زبانی، محاسبهٔ فاصله‌های گویشی و ثبت و توصیف گویش‌ها رخ داده است. مطالب ارائه شده می‌تواند راهنمایی برای دانشجویان و پژوهشگران باشد و به عنوان کتاب درسی در حوزهٔ گویش‌شناسی تدریس شود. کتاب حاضر حاصل طرح پژوهشی با عنوان «روش‌های عملی در مطالعات گویشی: اطلس زبانی، گویش سنجی و مستندسازی زبان» است که در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به انجام رسیده است.

فرصت را مغتنم می‌شمرم و از جناب آقای دکتر عاصی ریاست محترم پژوهشکدهٔ زبان‌شناسی و جناب آقای دکتر رفیعی مدیریت انتشارات پژوهشگاه که با حمایت بی‌دریغ خود چاپ این اثر را ممکن ساختند، نهایت سپاس و قدردانی را ابراز می‌دارم. هم‌چنین از جناب آقای محمد عارف امیری، دانشجوی دکترای زبان‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی، که در تنظیم ساختاری و ویرایش اثر مرا یاری رساندند، بسیار سپاسگزارم.

مقدمه

تعیین مرزهای زبانی و ناحیه‌های گویشی دیرزمانی است که کانون توجه بسیاری از پژوهشگران حیطه زبان‌شناسی، انسان‌شناسی و قوم‌شناسی بوده است. اصلی‌ترین ابزاری که برای نمایش رابطه زبان‌ها و گویش‌های مختلف به کار گرفته شده است، نقشه‌های زبانی و اطلس‌های گویشی است. بنابر نظر لاملی^۱ (۲۰۱۰: ۵۶۹) نقشه‌کشی را می‌توان نمایش یک واقعیت جغرافیایی در صفحه‌ای دوبعدی تعریف کرد. سابقه نقشه‌کشی به عنوان شیوه‌ای برای توصیف و تبیین روابط فضایی به دوران باستان باز می‌گردد و هدف آن‌ها به تصویرکشیدن موجودیت‌های قابل تعریف بوده است. علی‌رغم این سابقه دیرینه، تکوین آنچه که به عنوان نقشه‌کشی موضوعی شناخته می‌شود، در قرن هجدهم اتفاق می‌افتد. در همین زمان، پدیده‌های فضایی مرتبط با انسان نیز مورد توجه نقشه‌کشان قرار می‌گیرد و بر همین مبنا این جغرافی‌دانان بودند و نه زبان‌شناسان که برای اولین بار توزیع منطقه‌ای زبان‌ها یا یک پدیده زبانی را به تصویر در آوردند. نخستین نمونه‌های توجه به بعد فضایی زبان به صورت تجربی، در میان ملت‌ها و کشورهایی دیده می‌شود که ناهمگنی زبانی چشم‌گیری در آن‌ها وجود دارد، مانند آلمان، ایتالیا، روسیه و سوئیس. هدف اصلی اولین مطالعات مبتنی بر جغرافیا نه تولید نقشه، بلکه بررسی‌های واژگانی بوده است، با وجود این، اولین اطلس‌های زبانی نیز با فاصله کمی پدید آمدند. با شروع هزاره جدید نقشه‌های زبانی دست‌خوش انقلابی

خاموش شدند. برخلاف نسخه‌های کاغذی سنتی، منابع برخط، تارنماها و اینترنت فرصت‌های بی‌سابقه‌ای را برای نمایش و انتشار داده‌ها، به شیوه‌های چند رسانه‌ای، فراهم آورده‌اند و قابلیت داندود نقشه‌های تمام رنگی، پایگاه‌های داده و فایل‌های صوتی و غیره امکانات بی‌شماری را در اختیار کاربران قرار داده است. فناوری‌های جدید امکان تهیه اطلس‌های رنگی را نیز ایجاد کرده است و به این ترتیب هم‌چنان شاهد تهیه اطلس‌های گوناگون زبانی و گویشی هستیم. برخی از این اطلس‌های جدید بر ساختارهای زبان‌های دنیا متمرکز هستند و برخی ویژگی‌های آواشناختی را از منظری جامعه‌شناختی به تصویر می‌کشند، مانند: اطلس زبان انگلیسی آمریکای شمالی^۱ (لباو^۲، آش^۳ و بوبرگ^۴، ۲۰۰۶). بی‌تردید اطلس‌های زبانی در مطالعات زبان‌شناختی از اهمیت بالایی برخوردارند و نه تنها از آغاز اولین پژوهش‌های زبانی مورد توجه بوده‌اند، بلکه هم‌زمان با پیشرفت امکانات و فناوری‌های تهیه نقشه، این حوزه نیز در مسیر تحول و تکامل گام برمی‌دارد.

گویش‌شناسی جدید، از داده‌های گردآوری و ارائه شده در قالب اطلس‌های گویشی برای اندازه‌گیری و تعیین مرزها و فاصله‌های گویشی با استفاده از روش‌های آماری مبتنی بر فراوانی و غیره استفاده می‌کند. پیوند گویش‌شناسی با انجام محاسبات کمی شاخه‌ای جدید از گویش‌شناسی با عنوان گویش‌سنجی را شکل داده است. امروزه مطالعات بسیاری در این حیطه انجام می‌شود. هدف گویش‌سنجی شناسایی ساختارهای کلی به‌ظاهر پنهان از طریق بررسی تعداد زیادی مشخصه زبانی است. با استفاده از این روش، مشکل استثناهای مربوط به یک ویژگی خاص، نتایج آماری نامرتبط و ماهیت تصادفی و دل‌خواهی بودن انتخاب مشخصه‌ها کم می‌شود و شواهد زبانی قابل استناد به دست می‌آید. بر

1. Atlas of North American English

3. S. Ash

2. W. Labov

4. C. Boberg

مبنای این شواهد، گویش‌سنجی به اندازه‌گیری، تجسم و تحلیل مجموع شباهت‌ها و حد فاصل‌های گویش می‌پردازد.

علاوه بر تهیه اطلس‌های زبانی و استفاده از روش‌های کمی برای اندازه‌گیری فاصله‌های زبانی و گویشی، موضوع دیگری که به‌ویژه در سال‌های اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است حفظ و مستندسازی زبان‌ها و گویش‌های درخطر است. از آن‌جا که گویش‌شناسی واژه‌ای دیرآشنا برای زبان‌شناسان و علاقه‌مندان حفظ گویش‌ها، به عنوان میراث ارزشمند کشور است، معمولاً به توصیف یک یا چند گویش از منظر هم‌زمانی و گاه در زمانی تعبیر می‌شود. به عبارتی، ثبت و حفظ گویش‌ها، به‌ویژه گویش‌هایی که در خطر خاموشی قرار دارند، همواره از اهداف گویش‌شناسی بوده است و به باور عده‌ای جدای از آن نیست. اما امروزه توجه به موضوع مستندکردن گویش‌ها و زبان‌های درخطر در سراسر دنیا از چنان منزلتی برخوردار شده است که به شکل‌گیری حیطه‌ای جدید با عنوان مستندسازی زبان و زبان‌شناسی مستند به عنوان یک رشته دانشگاهی انجامیده است. رشته‌ای که بیش از هر چیز، بر این واقعیت تأکید دارد که مستندکردن یک گویش پیرو اصولی است که آن را از توصیف یک گویش متمایز می‌کند و به عبارتی هرچند مستندسازی یک زبان یا گویش می‌تواند به توصیف گویش نیز منجر شود، این توصیف، در مقایسه با فرایند مستندسازی گویش، فرع در نظر گرفته می‌شود.

کتاب حاضر بر سه حیطه اطلس‌های زبانی، گویش‌سنجی و مستندسازی زبان متمرکز است و موضوعاتی چون روش‌شناسی تهیه اطلس‌های زبانی، شیوه‌های آماری تحلیل و بازنمایی فاصله‌های گویشی و اصول و ملاحظات مستندسازی گویش‌ها چارچوب اصلی آن را شکل می‌دهند. مطالب در قالب سه فصل کلی تدوین شده‌اند. در فصل اول، با عنوان «روش‌شناسی اطلس‌های زبانی»، ابتدا تاریخچه مختصری از اطلس‌های زبانی از آغاز تا حال ارائه می‌گردد. روش‌های گردآوری داده‌ها، تحلیل و نمایش نتایج در انواع اطلس‌های زبانی شرح

داده می‌شوند. انواع اطللس‌های زبانی از منظر پژوهشگران پیشرو در این حیطه طبقه‌بندی می‌شوند و در نهایت با تأکید بر نقش رایانه در تهیه اطللس‌های زبانی نمونه‌هایی از اطللس‌های جدید معرفی می‌گردند. در فصل دوم، با عنوان «گویش سنجی: فاصله سنجی گویشی»، پژوهش‌های پیشرو در این زمینه و شیوه‌های مورد استفاده در طرح‌های معتبر گویش سنجی معرفی می‌شوند. سپس از دو منظر شیوه تحلیل داده‌های گویشی و شیوه نمایش نتایج، روش شناسی مطالعات گویش سنجی مورد توجه قرار می‌گیرد و در نهایت برخی از نرم‌افزارهای رایانه‌ای مانند گب‌مپ، دیاتک و غیره، که با هدف تسهیل تهیه نقشه‌های زبانی و انجام تحلیل‌های گویش سنجی طراحی شده‌اند، معرفی می‌گردند. در فصل سوم، با عنوان «مستندسازی زبان: فراتر از یک روش»، اصول و روش‌های مستند کردن یک زبان یا گویش بررسی و شرح داده می‌شوند و ملاحظات لازم در پژوهش‌های میدانی زبان شناسختی از منظر انسانی، اخلاقی و روش شناسختی مورد بحث قرار می‌گیرند. در زمینه مستندسازی زبان نرم‌افزارهای مختلفی چون ایلن، پرات، فلیکس معرفی و امکانات و شیوه استفاده از این نرم‌افزارها نیز به اختصار مرور می‌شوند.

فصل اول

روش‌شناسی اطلس‌های زبانی

۱.۱ مقدمه

تهیه اطلس‌های زبانی،^۱ که نمایشگر پراکندگی جغرافیایی مشخصه‌های زبانی در یک منطقه کوچک یا وسیع هستند، قدمتی دیرینه دارد و به آغاز زبان‌شناسی سنتی و پیمایش‌های پژوهشگران جغرافیای زبانی در قرن نوزدهم باز می‌گردد. اولین نقشه زبانی به اشملر^۲ (۱۸۲۱) نسبت داده می‌شود که گویش‌های بایرنی را به تصویر کشیده و اولین نقشه زبان انگلیسی نیز توسط پرینس ال ال بناپارت^۳ (۱۹۷۶) تهیه شده است. بنابر نظر لاملی (۲۰۱۰) نیز تهیه اطلس‌های زبانی به عنوان شاخه‌ای مرتبط با زبان‌شناسی در قرن نوزدهم مطرح شد. در این دوره است که با افزایش ناگهانی تعداد پژوهش‌های نقشه‌محور مواجه هستیم. نه تنها نقشه‌ها، بلکه اطلس‌ها ابزاری زایا در تعقیب موضوعات مورد توجه در زبان‌شناسی جغرافیایی محسوب می‌شوند. با علم به این که جغرافی‌دانان اولین اطلس‌های موضوعی خود را در این دوره منتشر کرده‌اند، می‌توان گفت که این روند، خود بخشی از جریان کلی‌تری است که در آن زمان آغاز شد.

کرک^۴ (۲۰۰۲: ۳۵۱) به این نکته اشاره کرده است که «نقشه‌های زبانی^۵ اولیه

1. linguistic atlas

4. J. M. Kirk

2. J. A. Schmeller

5. linguistic map

3. L. L. Bonaparte

در درجه اول به آواها و واژه‌ها توجه داشتند و تا این اواخر توجه‌شان تنها به یک مشخصه زبانی بود و معمولاً جنبه‌های مختلف یک واج و یا صرفاً یک گویش پرسش‌نامه را نشان می‌دادند. این روش در نقشه‌هایی چون اطلس واژگانی آلمان^۱ (DWA)، اطلس زبانی سوئیس آلمانی زبان^۲ (SDS)، اطلس زبانی انگلیس^۳ (LAE)، اطلس زبانی انگلستان جدید^۴ (LANE) نیز به کار رفته است. همواره این باور به صورت ضمنی وجود داشته است که استفاده از واژه‌ها و آواها در نقشه‌ها به تعیین ناحیه‌های گویشی کمک می‌کند و به عبارتی یک همبستگی بین زبان و جغرافیا وجود دارد. تلاش‌هایی نیز برای نمایش نظام‌مند این رابطه، تحلیل مجموعه‌ای از اقلام زبانی و نقد کارهای موجود انجام شده است. نخستین نقشه‌های زبانی جغرافیایی، که داده‌های زبانی را به تصویر می‌کشیدند، اغلب بدون توجه به عوامل محیطی، اجتماعی یا جغرافیایی شکل گرفتند. نقشه‌های اولیه قرن نوزدهم بیشتر توجه‌شان بر این بود که کار میدانی، که زیربنای تهیه نقشه بود، به درستی انجام شود و قابل استناد باشد.

در قرن بیستم تهیه اطلس‌های زبانی مورد توجه جامعه‌شناسان زبان نیز قرار گرفت و مشخصه‌های جامعه‌شناختی زبان‌ها و گویش‌ها نیز در قالب اطلس‌های زبانی به تصویر درآمد. تهیه اطلس‌های زبانی هم‌چنان از اهداف گویش‌شناسی جدید به شمار می‌رود، با این تفاوت که روش‌های گردآوری و تحلیل داده‌ها و شیوه

1. Deutscher Wortatlas

2. SDS = Sprachatlas der Deutschen Schweiz [Linguistic atlas of German Switzerland], founded by Heinrich Baumgartner & Rudolf Hotzenköcherle. Ed. and rev. by Rudolf Hotzenköcherle, Rudolf Trüb [et al.]. 8 vols. Bern 1962-1997. Seifert 2001 = Seifert, Lester Sprachatlas von Nord-und Mitteldeutschland [Linguistic atlas of north and middle Germany] by Georg Wenker. Strasbourg & London 1881.

3. Linguistic Atlas of England

4. Linguistic Atlas of New England

تهیه اطلس‌ها دست‌خوش تغییرات فراوانی شده است. کرک (همان: ۳۵۰) در شرح ویژگی‌های نقشه‌های زبانی اولیه عنوان کرده است که در آغاز مطالعات گویش‌شناختی، پژوهشگران با استفاده از کاغذ و مداد و بعدها با دستگاه‌های ضبط صوت، تفاوت‌های گفتار ساکنان روستایی را از جنبه‌های تلفظی، ساخت دستوری و واژگان ثبت می‌کردند. گویش‌شناسان دوروش عمده را برای گردآوری داده‌ها به کار می‌گرفتند: ۱. استفاده از پرسش‌نامه‌هایی که با پست برای افراد مشخصی ارسال می‌شد و یا ۲. استفاده از پژوهشگر میدانی تعلیم‌دیده و گردآوری اطلاعات با سفر به مناطق روستایی. انتشار نتایج در قالب مجموعه‌ای از نقشه‌های زبانی و اطلس‌های گویشی^۱ صورت می‌گرفت. جغرافی‌دانان گویشی سعی می‌کردند که مرزهای جغرافیایی توزیع یک مشخصه زبان‌شناختی خاص را با استفاده از کشیدن خطی که مرز هم‌گویی^۲ نامیده می‌شود، نشان دهند. البته همان‌طور که سیبلر^۳ و همکاران (۲۰۱۲) نیز بیان داشته‌اند نقدهای منفی بسیاری به روش مرز هم‌گویی وارد شده است که از جمله می‌توان به عدم تطبیق مرزهای هم‌گویی مشخصه‌ها یا واژه‌های مختلف بر یکدیگر، ذهنی بودن انتخاب مشخصه‌ها، عدم امکان نمایش پیوستاری بودن تغییرات زبانی با استفاده از مرزهای هم‌گویی اشاره کرد. پی^۴ (۲۰۰۶) نیز ضمن اشاره به نقاط ضعف مرزهای هم‌گویی، روش جایگزینی را معرفی می‌کند که گراف (نگار) هم‌گویی^۵ نامیده می‌شود. در این روش به جای کشیدن مرز، نواحی که به لحاظ زبانی کم‌ترین تفاوت را با یکدیگر دارند، با گراف هم‌گویی به هم متصل می‌شوند.

به‌طور کلی سه نوع اطلاعات و تفسیر جغرافیایی و جمعیت‌شناختی در نقشه‌های زبان‌شناختی ارائه می‌شوند: الف) زبان‌ها (اغلب در برخورد^۶ و در تقابل^۷ با زبان‌های

1. dialect atlases

2. isogloss

3. P. Sibler

4. C. Y. T. Pi

5. isograph

6. contact

7. contrast

دیگر)، ب) گویش‌ها (به همراه مرزهای گویشی یا توزیع جغرافیایی) در ارتباط با یا مشروط به عوامل بیرونی و ج) گویش‌های جغرافیایی^۱ (یعنی تنوع زبانی یا فضایی^۲، بدون آن که مشروط به مرزهای جغرافیایی باشند و می‌توانند با توجه به داده‌ها تغییر کنند). نقشه‌هایی نیز هستند که نگرش‌های زبانی و دید عموم مردم به زبان و گویش را به نمایش می‌گذارند و در حیطهٔ گویش‌شناسی ادراکی مطرح می‌شوند (پرستون^۳، ۱۹۸۹) که از موضوع این پژوهش خارج است. می‌توان گفت که نقشه‌ها جزء جدایی‌ناپذیر نمایش اطلاعات دربارهٔ زبان‌های دنیا هستند (کریستال^۴، ۱۹۹۷؛ موزلی^۵ و آشر^۶، ۱۹۹۳) و موضوع‌های متفاوتی را به تصویر می‌کشند، برای نمونه وارم^۷ (۱۹۹۶) و نیز تارنمای اتنولوگ^۸ مکان زبان‌های در حال زوال را نشان می‌دهند. نقشه‌هایی که در بیلی^۹ و گورلاش^{۱۰} (۱۹۸۲) و کریستال (۱۹۹۵) ارائه شده‌اند، به توزیع جهانی برخی از زبان‌ها می‌پردازند و روند روبه‌رشد جهانی شدن زبان انگلیسی را نشان می‌دهند، به‌ویژه در کشورهایی که انگلیسی جایگاه زبان رسمی^{۱۱}، زبان رسمی دوم^{۱۲}، یا زبانی نیمه‌رسمی^{۱۳} را دارد و یا زبان خارجی‌ای است که به سرعت در حال تبدیل شدن به زبان دوم است (گراذل^{۱۴}، ۱۹۹۷؛ هارتمان^{۱۵}، ۱۹۹۶). چنین نقشه‌های زبانی هم‌چنین انواع و درجات مختلف دوزبانگی^{۱۶} و چندزبانگی^{۱۷} را از منظر اجتماعی نشان می‌دهند؛ نقشهٔ رایکبوئر^{۱۸} (۲۰۰۰)،

1. geolects	10. M. Gorlach
2. spatial variation	11. official
3. D.R. Preston	12. second-official
4. D. Crystal	13. semi-official language
5. C. Moseley	14. D. Graddol
6. R.E. Asher	15. R. R. K. Hartmann
7. S.A. Wurm	16. bilingualism
8. Ethnologue	17. multilingualism
(www.sil.org/ethnologue)	18. H. Ryckboer
9. R. Bailey	

که کاربرد زبان‌های فرانسه و هلندی را در مرز فرانسه - بلژیک نشان می‌دهد، نمونه‌ای از چنین نقشه‌هایی است. برخی از نقشه‌های زبانی مبتنی بر ترکیب داده‌ها و نتایج به دست آمده از پژوهش‌های میدانی در یک یا چند ناحیه است، مانند برتون^۱ (۱۹۹۷)، ماسیکا^۲ (۱۹۷۶)، وارم (۱۹۸۶) برای آفریقا، اروپا و آسیا. بسیاری از این نقشه‌های منطقه‌ای اکنون بر روی اینترنت قرار دارند، مانند نقشه زبانی جزیره تیمور^۳، نقشه زبانی هند^۴، یا نقشه زبانی آفریقای شرقی^۵، نقشه‌های قومی-زبانی بعد از جنگ اروپا^۶ و یا منطقه قفقازستان^۷ (نگاه کنید به کرک، ۲۰۰۲: ۳۵۰-۳۵۱).

در ایران نیز از دهه ۱۳۴۰ فعالیت‌هایی برای تهیه اطلس گویشی آغاز شد. محمودی بختیاری (۱۳۸۹) به نقل از روح‌بخشان، (۱۳۷۵) و ناصح و استادزاده (۱۳۹۱) به نقل از روح‌بخشان، (۱۳۷۵ و ۱۳۸۷) به تلاش‌های یارشاطر و زرژردار برای تهیه اطلس زبانی ایران در نیمه اول دهه ۱۳۴۰ اشاره کرده‌اند که متأسفانه به ثمر ننشسته‌اند. پورریاحی (۱۳۷۴: ۱۹-۲۱) آغاز تهیه اطلس زبانی را طرحی با عنوان طرح فرهنگ‌سازی می‌داند که با هدف گردآوری گویش‌ها با همکاری مشترک فرهنگستان زبان ایران و سازمان جغرافیایی کشور شکل گرفت. مجریان طرح از شروع کار در ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ توانستند از حدود ۱۴۰۰۰ روستا نمونه برداری کنند. سپس نوارها و پرسش‌نامه‌ها در سال ۱۳۶۰ به مرکز مردم‌شناسی ایران و در سال

1. R. J-L. Breton

2. Masica

3. Linguistic Map of Timor Island (rspas.ami.edu/linguistics/UabMetojmap.html)

4. Linguistic Map of India (www.askasia.org/image/maps/india4.htm)

5. linguistic maps of East Africa

(www.urich.edu/~kkasongo/LinguisticMap.htm)

6. Ethnolinguistic maps of post-war Europe

([www.multimedia.calpoly.edu/libarts/mriedlsp/History 315map3.html](http://www.multimedia.calpoly.edu/libarts/mriedlsp/History%203%20map3.html))

7. Caucasus Region (www.geocities.com/Athens/Parthenon/9860/etnokau.jpg)

۱۳۶۷ پس از تشکیل سازمان میراث فرهنگی کشور و ادغام مرکز مردم شناسی در این سازمان همه نوارها به آنجا منتقل شدند. در سال ۱۳۶۱ پژوهشکده زبان و گویش سازمان میراث فرهنگی براساس مواد و اطلاعات طرح فرهنگ ساز سه جلد کتاب با عنوان *شناسایی گویش های ایران* را به چاپ رساند. طرح ملی اطلس گویشی ایران که ادامه طرح فرهنگ ساز به شمار می آید، و در سازمان میراث فرهنگی در جریان است، هنوز به ثمر نرسیده است. با وجود این، تلاش های انفرادی نیز برای تهیه اطلس زبانی در سطح یک ناحیه یا استان صورت گرفته است که از آن جمله می توان به اطلس گویش های قصران داخل (دیپیم، ۱۳۸۸) اشاره کرد. بصیرت و قلی فامیان (۱۳۹۰) نیز به بررسی فرایندهای واجی و ارائه اطلس زبانی برای گویش گیلکی پرداخته اند. اسدپور (۱۳۹۱) اطلس زبانی رایانه ای برای استان آذربایجان غربی را تهیه کرده است. رستم بیک تفرشی (۱۳۹۳)، با استفاده از داده های طرح ملی گویش شناسی، نمونه هایی از اطلس زبانی متنی- مکانی و اطلس پرتویی برای استان های همدان و یزد ارائه داده است. نجفیان، موسوی، روشن و ملایی پاشایی (۱۳۹۳) طی پژوهشی، اطلس گویشی و گویش سنجی کرانه جنوب شرقی دریای مازندران را به روش بسامد واکه بررسی کرده اند. علاوه بر این، می توان به طرح اطلس زبان های ایران به سرپرستی آنوبی^۱ در دانشگاه کارلتون در کانادا اشاره کرد که با مشارکت برخی از دانشگاه های ایران و پژوهشگران ایرانی در جریان است.^۲

تاکنون پایان نامه هایی نیز با هدف گردآوری داده های مناسب برای تهیه اطلس انجام شده است که از میان آن ها می توان به مجموعه پایان نامه هایی به راهنمایی خانم دکتر کلباسی اشاره کرد که با عنوان طرح ملی گویش شناسی انجام شده اند، برای نمونه: جهانگیری (۱۳۵۲)، الیاسی (۱۳۶۹)، ملایی قاسم (۱۳۷۴)، آذری

1. Anonby, E.

2. <http://iranatlas.net/index.html>

حمیدیان (۱۳۸۲)، خادمی (۱۳۸۲)، خانجانی (۱۳۸۲)، دورقمی (۱۳۸۲)، رستم‌بیک (۱۳۸۲)، مقدم (۱۳۸۶)، اسدپور (۱۳۹۰) و زارعی (۱۳۹۱). مقالاتی نیز با موضوع روش‌شناسی اطلس زبانی نگارش شده‌اند که از آن جمله می‌توان به آفاگل‌زاده (۱۳۹۰) اشاره کرد که الگویی برای گردآوری داده‌های گویشی برای تهیه اطلس ارائه داده‌اند. پرمون (۱۳۸۶) و پرمون و زارعی (۱۳۸۵) نیز طرح اطلس زبانی ایران را معرفی کرده و گزارشی از اطلس زبانی اصفهان ارائه داده‌اند. بررسی پیشینه تهیه اطلس‌های زبانی در ایران گویای آن است که هرچند گردآوری داده با هدف تهیه اطلس زبانی و گویشی از سال‌ها پیش آغاز شده است، ارائه این اطلس هنوز محقق نگردیده است و پژوهش‌هایی که به روش‌شناسی تهیه اطلس‌های زبانی پرداخته‌اند نیز بسیار اندک هستند. در این فصل ضمن ارائه تاریخچه‌ای از اطلس‌های زبانی از گذشته تا حال، روش‌های تهیه این اطلس‌ها و نیز ویژگی‌های آن‌ها معرفی می‌شوند و مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۲.۱ از نقشه‌نگاری تا اطلس‌های زبانی

نقشه‌نگاری شیوه‌ای برای توصیف و تبیین روابط فضایی برای به تصویر درآوردن موجودیت‌های قابل تعریف است و قدمت آن به دوران باستان باز می‌گردد. جدای از توصیف‌هایی از فضا در قالب نقشه در دوران باستان — مانند نقشه‌های پوتینگریا^۱ در ۳۵۰ پیش از میلاد (نگاه کنید به شکل ۱.۱) — یا نقشه‌ای موسوم به مپا موندی^۲ که دیدگاه مسیحیان به جهان را در دوران میانه نشان می‌دهد — مانند نقشه ژم‌وگ^۳ (راهی به سوی رم) تهیه شده توسط ارهارد اتزلاوب^۴ (۱۵۰۰)

1. Tabula Peutingeriana

2. mappae mundi

3. Romweg

4. Erhard Etzlaub's Romweg Map